

ЈЕЛЕНА Р. ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

О КОМПОЗИЦИЈИ ПРВЕ КЊИГЕ *ВРЕМЕНА СМРТИ* Д. ЋОСИЋА**

Полазећи од теоријско-методолошких постулата теорије текста, лингвистике композиције и вербатологије – аутор истражује стилистичке аспекте композиције, и покушава своје теоријске налазе проверити у анализи поетског текста, при чему се служи грађом из Ћосићева романа *Време смрти 1*.

Кључне речи: композиција, лингвистика, стилистика, поетски текст.

1. Уводне напомене

1.1. Обично се мисли да постоје само два нивоа композиције уметничког дела: линеарни низ означних јединица и скуп семантичких структура њима 'покривених'. Али ни сам уметнички свет није јединствен, већ га чине разноврсне идеје, сиже, те ликови и догађаји који су склопљени у фабулу, а у доњим слојевима крећу се многобројне асоцијације које образују 'поруку' дела; свему томе супротставља се тематски слој. Али ни површинска структура поетског текста није ни једноставна ни проста, већ је чине разноврсни састојци склопљени на различите начине у мање или више јединствену целину.

1.2. Већ је давно позната мисао о 'семантичком вишку' (Симић 2001)¹ – количини идеја и њихових сижејних реализација које не покрећу фабулу, не чине поруку, а ипак нам изгледа да имају важну функцију у композицији. Нпр. у Шантићевој песми *Вече на шкољу* сусрећемо импостирану представу спавача ('Пучина плава спава'), и то на први поглед осећамо као теоријску сметњу која премаша нашу моћ објашњења

* jelenajo@bitsyu.net

** Овај рад написан је у оквиру пројекта 178006 *Српски језик и његови ресурси*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Наше интерпретације ослоњене су већим својим делом на Симићеве теоријске поставке изложене у поменутом тексту.

смисла песме. Сада можемо утврдити да та идеја има између осталог и 'везну' улогу тиме што прожима фабулу и своди је на једну просту мисао која у себе апсорбује описе и своди их на јединствен сиже. Рећи ћемо да унутрашњи елеменат композиције, укључен у дело, даје овоме структурну усклађеност, служи као композиционо начело.

1.3. У текст је, како видимо, сем осталог што се тиче композиције, могуће укључити врло разноврсне скупове елемената и везом међу њима прожети текст композицијском потком.

Наравно, први и основни везни елеменат – може бити сама тематика.

а) Да разумемо неке особености композиције, може нам помоћи Ј. Деретић са својим тумачењем структуре Његошева *Горској вијенца* (1969: 119). По његовом мишљењу, највеће песничко дело у Срба „истовремено је и 'историческо собитије' и нешто много више од тога: 'историческо собитије' зато што [...] представља верну, фабуларно нетрансформисану слику једног историјског догађаја; оно је нешто друго и више од обичног 'собитија' зато што је песник сваки моменат радње, сваку историјску и реалистичку чињеницу, схватио и обрадио као посебан песнички мотив [–] као да се изнад линије објективног догађања, линије која је овлаш подвучена, местимично [чак] искидана, уздиже и одређена мисаоно поетска надградња која носи у себи [...] неисцрпно обиље и разноврсност поезије и уметности”.

б) Не каже Деретић, нити је то био његов задатак у поменутој студији, откуда настаје онај семантички слој који он назива 'мисаоно поетском надградњом' дела: да ли из семантичке основице коју овде чини 'фабуларно нетрансформисана слика једног историјског догађаја', или је то производ песникових накнадних, паралелних или сл. стваралачких напора и филозофских истраживања.

1.4. Придружени композицијски склопови – по Симићевим објашњењима – врло су разнородни, и по саставу, а и по функцијама. Пратићемо његова разматрања проблематике композиције нешто даље.

а) Прво и основно, он разликује нпр. композицију научног од поетског текста. Разгледаћемо тамо наведени одломак из студије проф. Р. Бошковића о А. Белићу (Бошковић 1978: 191). Тематика о којој Бошковић расправља ухваћена је у мрежу бројева и словних ознака, уз додатак још неких детаља. Најпре он изјављује да ће Белићев научни развој изнети „у зависности од двеју перспектива [...]: (а) у зависности од времена у коме је Белић радио [...]; (б) у зависности од места где је Белић радио [...]”. Затим почиње преглед са „две констатције. Прва: Белић је лингвист који је целог свог живота размишљао о проблемима језика [...] Друга констатација: Белић је лингвист који има свој, самосталан правац у лингвистици [...]”. Потом неке податке саопштава са напоменом да је то „од лингвиста речено и за лингвисте речено”; а друго – „за све нас речено”.

б) Када ближе размотримо композицију овог текста, приметимо да у њему заправо делују три скупа фактора. (а) Тематика је разврстана, најпре, према хронолошком и просторном досегу аутора, према духовној структури личности о којој пише. Препознајемо одлике предмета, и њихов утицај на композицијску слику текста. (б) Даље примећујемо да аутор има обзира и према акцептабилности публике којој се обраћа (на један начин говори 'за лингвисте', а на други 'за све нас'). Он, према томе, улаже напор да одабере оне мисаоне структуре које, поред упућивања на тематски садржај, имају и одговарајући ниво апстракције који их чини 'плаузибилним' за дату друштвену прилику у којој се комуникација одвија. (в) Трећи фактор јесте матрица коју чине цифарске и словне ознаке.

в) Први скуп фактора сматраћемо природном подлогом композиције; други скуп чине услови употребе текста: њима се прилагођава структура; трећи тип фактора ствар су говорникове одлуке: он бира какву ће форму дати тексту. Сва три скупа фактора композиције – укрштеним поделама и потподелама – доприносе *јасноћи* текста. Први и трећи скуп чињеница представљају заправо вањске елементе: први као извор 'мотива', а потоњи као површински додатак. Други је унутрашњи слој композиције; он представља 'сужејно тело'.

г) Композицијска улога математичке схеме по којој је разврстана мисаона грађа – сасвим је видна. А логички ред по којем је у њу унесен хијерархијски смисао такође је ван сумње. Доследност с којом је овај поступак спроведен доприноси осећању целовитости текста и структурне усклађености његове – његовој *конзистентности*, како би рекли стручњаци новијег доба за питања композиције. Осећај конзистенције појачан је и тиме што сам текст отвореним алузијама призива у сећање математичке, и посебно геометријске асоцијације. То је пут да математичка структура продре у структуру текста и да јој послужи као архитектонска мера. Не сумњамо, дакле, да само трећи скуп фактора – онај који зависи од воље и намера аутора – који је садржан у његовој интенцији – прекорачује границе основног комуникативног захтева који је скопчан са разумевањем текста – јасноће – и има стварни стилистички смисао. А тај смисао без сумње извире из придружене семантизацијске структуре.

1.5. Проучаваоци поетске композиције – наставља даље Симић на истом месту (2001) – нису нимало сагласни о природи свог предмета. Већина старијих говори о 'јединству места, радње и времена', што би значило да се у градњи дела семантизује хронолошка, топографска и логичка структура догађаја. Новији теоретичари различите оријентације, и песници с њима, пропагирају идеју о вањском фактору, нпр. музици као основном конструктивном начелу у поезији. Музичка композиција,

по томе схватању, чини кичму поетског, па и сваког књижевно-уметничког текста.² Познаваоци најкомпликованије форме литерарног дела, романа тока свести, имају још друкчији, сасвим специфичан став о томе. „Да би писци приказали кретање и кривудање тока свијести у времену и простору”, – пише један од њих (Крешић 1988: 20) – „примијенили су начела слободне психолошке асоцијације, тј. способности да једна ствар преко памћења, сјетила и маште сугерира другу, која јој је слична или је различна од ње.” ’Сугерирати помоћу једне ствари другу’ не значи ништа друго него придружену семантизацију у којој композициона форма текста подсећа на нешто изван себе. То сећање помаже разумевању. „Романописци тока свијести” – следи и директно објашњење како се постиже секундарна семантизација – „[са] силном су оштроумношћу пронашли средства којима ће својој материји, која је без форме и каос, наметнути форму и космос. Неки су од њих употребљавали за своје потребе мање, неки више [вањских] структуралних [= структурних] образаца, да би постигли хармонију умјетничког дјела” (Крешић 1988: 22). Наводе се примери композиције у чијој је структури композициони образац Библије итд. Нашли смо се, како видимо, на теоријској платформи на којој је постао најбитнији однос међу различитим и разноврсним текстовима: композициона схема једних позајмицом се преноси у друге или сл.

2. Интертекстуални поступци композиције

2.1. Остављамо сада општа разматрања, и пошавши од њих поставићемо питање о интертекстуалности као општем композиционом проблему. И додајемо унапред факат да не само композиционе схеме, и међутекстовно угледање, већ и продор делова једног текста у структуру другог – дакле међутекстовна интерференција – често игра значајну улогу у изградњи и композицији датог дела било које врсте, а поетског посебно. Шта се заправо дешава увођењем новог текста у већ постојећи? Довољно је у разматрање узети најпростији случај, тзв. управни – и неуправни – говор, па да се зачудимо пред сложеност међу њиховим деловима, и то из различитих углова посматрајемо:

Из општине, кроз прозор у решеткама, лину жутњикава светлост: Радоје добошар отвори прозор. Не појављујући се на прозору, кмет скршеним и претећим гласом повика из општинске канцеларије:

Јавља команда да су од последњег саопштења, из Прерова погинули следећи војници [...] (Ђосић 1978: 20)

² Исп. подробније о томе у Симић 1993: 71, 79, 109.

2.1.1. Наведени исечак раздељен је у два параграфа. Али погледајмо синтаксичке и семантичке прилике на прелазу међу параграфима. Крај претходног испољава синтаксичку и смисаону непотпуност: 'кмет [...] повика [...]', док почетак потоњег нема назнака допунске функције. И на семантичком плану интервал међу параграфима је необично велик: 'кмет [...] повика [...]' односи се на говорну активност једног од актера романа, и инсистира на њеном интензитету (рекло би се да не сеже даље од тога), док 'Јавља команда [...]' значи својеврсну говорну активност другог Ћосићевог извора информација код којег интензитет не игра улогу. Довде поменути моменти – на једној страни структурни а на другој семантички у ужем смислу, или боље речено тематски – никако не дају могућност тумачења односа на прелазу наших параграфа као повезаних у неко више јединство. По томе би изгледало да је овде дошло до сусрета двају диспаратних (микро)текстова. Оно што повезује две секвенце јесте смисао: 'Јавља команда [...]' заправо тек у тумачењу примаоца поруке на основу неких додатних момената представља стварну допуну секвенце 'кмет [...] повика [...]'. Ти додатни моменти леже у широј ситуацији, а подложни су тумачењу на основу ширег увида у догађаје које описује Ћосић, као и на основу општег искуства читаоца.

а) Почетне речи овог дела текста: „Добош се у сутону огласио Преровом, око општине, не залазећи дубље у сокаке, без жеље да га чује цело село” – сугерирају извесне слутње које се јављају мимо добошарева огласа (Ова као да води смирењу тензија: „А и то како се добош оглашавао [...] није обећавало строжу наредбу ни значајније саопштење”), али ничу из понашања људи (Супротно очекивању, они су узнемирени: „Па ипак, жене и старци, на то муцање добоша, окупише се пред каменим степеништем брже него икад [...]).

б) Они не очекују ништа добро јер су већ имали зле вести са фронта које им је саопштио Аћим Катић прочитавши вести у новинама, а узрујани глас кметов сам собом најављује трагичне вести („кмет скрушеним и претећим гласом повика”). Списак погинулих који „јавља команда” само је потврда злих стрепњи, и спона која обједињује наведене делове текста у чврсто грађену целину.

в) Улога композиције постаје нам јасна: дубинска струјања смисла међу деловима текста – мимо и каткада насупрот структурним моментима – обједињују их у чврсто склопљену целину.

г) Но тиме нисмо досегли крајњу сврху оваквог компоновоња текста, тј. склапања целине од мањих делова. А сврха ће бити јасна кад анализом утврдимо природу још једне компоненте – а то је интонација (исп.: Милетић 1952; Јовановић Симић 2017). Вратићемо се још једном нашем полазном примеру: први део секвенце тонски је недовршен, јер је крај остао на висини незавршеног или полузавршеног исказа; други пак

започиње са нивоа који се мора сматрати нултом тонском вредношћу. Однос тих двеју тачака – краја уводнице и почетка допуне – упућује, на једној страни, о њиховом структурном диспаритету; а на другој (коју сугерира интонација) и на чињеницу о доминацији првог дела над потоњим.

д) Постајемо свесни да је овде реч о хијерархији елемената у целини текста, и о доминантној позицији уводнице. Но на смисаоном плану изгледа да је однос обрнут: 'кмет [...] повика [...]' само нас уводи у говорну активност 'Јавља командант [...]', чија важност превазилази говор и сеже у трагику људских судбина која својом тежином притиска све актере ове невеселе сцене.

2.1.2. Али наш пример садржи говорну активност и у још једном виду приказану исказом: „Јавља команда да су [...] из Прерова погинули следећи војници [...]”. Сличности и разлике између ове и горе описане секвенце најбоље се може видети ако се послужимо методом трансформације, тј. ако ову преиначимо у управни говор или горњу у неуправни. Ево како ова изгледа трансформисана: „Јавља команда: '[...] из Прерова су погинули следећи војници' [...]”. Делови су се нагло удаљили један од другог, и везује их само општи смисао. Сада ћемо преуредити прву: 'кмет [...] повика [...] да команда јавља [...]'. Дошло је, обрнуто показаном, до осетног 'зближавања'. 'Зближавање' се дешава на два различита колосека.

а) На формалном нивоу уместо хибридне конструкције, синтаксички неусклађене, са првим делом изграђеним по систему односа уводнице према допуни, и другим асинтаксичким – имамо синтаксички интегрисану формацију са везником као ознаком интегрисаности.

б) На плану смисаоних односа конструкција се показује као хомогена целина јединственог смисла: 'кмет повика да команда јавља'.

2.1.3. Одавде постаје бар делимично јасна разлика између синтаксичких и композиционих односа.

а) Синтаксички односи обележени су ознакама везе међу елементима текста, док се композиција испољава на смисаоном плану, а на плану форме по правилу остаје необележена. Смисаони односи међу компонентама одликују се заправо нечим што би се могло назвати узајамном семантичком 'пројекцијом': разумевање једног тематског комплекса омогућено је пре свега тумачењем са позиција другог или других у целини коју заједно чине, иако међу њима нема видљивих ознака или назнака везе, било синтаксичког било текстовног структурног нивоа. Овим смо целокупну проблематику асиндетизма, па и парентезе и неких врста јукстапозиције, превели на колосек проучавања композиције, и стриктно их разграничили једно од другог.

б) Композицијски и синтаксички односи ипак нису неупоредиви. Први су преводиви, и често се преводе у друге, што је диктирано реализацијом описа или нарације и сл., односно вербатолошких поступака као целине. Када је за потребе споразумевања неопходно развити излагање у ширину, онда и ситније појединости добијају посебан описни, наративни, аргументативни или сл. удео у целини, а веза међу њима условљена узајамном пројекцијом. Али за сажето излагање више појединости добијају јединствен опис, у који се може кондензовати више потенцијалних. Уместо узајамног пројектовања две или више смисаоних целина, настаје амалгамисана јединствена форма. Ми смо у почетном примеру затекли облике говорне активности управо у две фазе процеса хомогенизације (Симић, Јовановић 2002).

3. Композиција прве свеске *Времена смрти*

3.1. Даље ћемо се – са оцртаних позиција³ – бавити композицијом Ћосићева *Времена смрти*. Утврдићемо одмах да роман, односно његова прва глава, започиње својеврсним ратним вестима, заправо новинским извештајем о сарајевском атентату – и има све одлике неуметнички конципираног дискурса:

Беч, четвртак 28. јун 1914.

Neue Freie Presse (посебно издање) пише:

Једна вест је данас стигла из Сарајева која је целу Монархију најдубље потресла. Царска кућа има да објави једну страшну трагедију.

Наследник престола надвојвода Франц Фердинанд и његова супруга госпођа војвоткиња фон Хоенберг данас су у Сарајеву постали жртве једног атентата...

Један гимназиста осмог разреда, по имену Принцип из Грахова, испалио је из једног „браунинг” револвера више хитаца на надвојводин аутомобил. Његово Ц. и К. височанство пречасни господин надвојвода рањен је у лице, Њено височанство госпођа војвоткиња Хоенберг једним метком у доњи део тела. Његово Ц. и К. височанство и госпођа војвоткиња превезени су у Конак и тамо су подлегли повредама [...]

Ништа ни у назнакама не најављује романескну причу, нити било какве могуће последице немилог догађаја на историјском плану, већ само извештава о полицијском гоњењу и осуди извршилаца.

3.2. Први наговештај могућих ширих последица које би погађале и Србију, и евентуалног погоршања односа са Аустро-Угарском, али у

³ Ове смо позиције изложили и у раду о композицији текста са лингвистичког гледишта (Јовановић Симић 2017: 75–93).

оквиру политичких маневара и дипломатске активности на међудржавном пољу, срећемо у писму Н. Пашића дипломатским представништвима своје земље, тамо где постоје:

Никола Пашић, председник владе Краљевине Србије, свим посланицима Краљевине Србије:

У Београду, 19. јула 1914.

Аустро-угарска штампа је одмах после сарајевског атентата почела бацати на Србију кривицу за тај грозни злочин, који је, по њеном мишљењу, резултат великосрпске идеје [...].

И Двор и Српска влада, примивши вест о атентату, изјавили су не само своје саучешће, него и оштру осуду и гнушање због таквог злочина.

Поред свега тога штампа суседне монархије није престала да Србију чини одговорном за сарајевски догађај. Српска влада је одмах у почетку изјавила готовост да преда суду сваког свог поданика за кога би се утврдило да је имао учешћа у сарајевском атентату [...]. Најзад је Српска влада изјавила да је као и дотле готова вршити све суседске дужности које је на то обавезује њен положај европске државе [...].

Српска влада сматра да јој њени животни интереси налажу да се мир и спокојство на Балкану утврде што боље и за што дуже време. И зато што то жели, она сада страхује да раздражено јавно мишљење у Аустро-Угарској не да повода аустроугарској влади да предузме корак који би имао да понизи државно достојанство Србије и истакне захтеве који се не би могли примити [...].

Никад, пак, нећемо моћи примити захтеве који би ишли против достојанства Србије и које не би могла примити ниједна држава која поштује и чува своју независност [...].

3.3. Прилике се згушњавају када влади у Београду стиже нота из Беча којом се тражи понижавајуће задовољење: да се Србија одрекне заштите српског народа ван својих граница:

Барон Гизл од Гислингена, аустроугарски посланик у Београду, Лази Пачуу, заступнику председника владе и министра иностраних дела Краљевине Србије:

У Београду, 23. јула 1914.

Част ми је предати Вашем Превасходству приложеном ноту коју сам примио од своје владе, а која је упућена Краљевини Србији [...].

Из исказа и признања виновника атентата од 28. јуна види се да је злочин сарајевски скован у Београду, да су оружје и експлозиве којима су убице биле снабдевене њима дали српски официри и чиновници, чланови „Народне одбране”, и најзад да је и само пребацивање злочинаца у Босну и њиховог оружја било припремљено и изведено од стране шефова срп-

ске пограничне службе. Поменути резултати истраге не допуштају Царској и Краљевској влади да и даље задржи улогу мирног и стрпљивог посматрача, коју је годинама имала према агитацијама чији је центар био у Београду, и која се ширила одатле на територију Монархије; Ови јој резултати, напротив, стављају на дужност да учини крај тим ров[ар]ењима, која су стална опасност по мир Монархије [...].

Да би постигла овај циљ, Царска и краљевска влада је приморана да затражи од Српске владе званичну изјаву:

„Краљевска српска влада осуђује пропаганду управљену против Аустро-Угарске, тј. скуп тенденција којима се тежи, у крајњем циљу, да се одвоје од Аустро-угарске монархије територије које чине њен саставни део и сажалева искрено кобне последице ове злочиначке радње. Краљевска влада жали што су официри и чиновници српски учествовали у горе поменутој пропаганди и тиме компромитовали односе доброг суседства, на које се Краљевска влада била свечано обавезала својом изјавом од 31. марта 1909. године.

Краљевска српска влада одбија и осуђује сваку помисао и покушај мешања у судбину становника ма ког дела Аустро-угарске Монархије; сматра за своју дужност да скрене озбиљну пажњу официрима, чиновницима и свему становништву Краљевине Србије, да ће убудуће најстроже поступити са лицима која би учинила кривицу одајући се таквим радњама које ће Српска влада свима силама спречавати и кажњавати [...].”

Одговор је једини могући – одбијање понижавајуће декларације издиктиране ‘у перо’. Пашићеви министри су до крајњих граница помирљиви, и предлажу посредовање „Међународног суда у Хагу или Великих сила [...]”:

У Београду, 25. јула 1914.

Краљевска српска влада примила је саопштење Царске и краљевске владе од 23. о. м. и уверена је да ће овај одговор уклонити неспоразум који прети да помути добре суседске односе између Аустро-Угарске и Краљевине Србије [...].

Србија је дала толико пута доказа о својој мирољубивој и умереној политици за време балканске кризе да је неколико пута сачувала европски мир жртвујући своје захтеве само у интересу тога мира.

На владу Краљевине Србије не може падати одговорност за појаве приватног карактера, као што су писање штампе и мирни рад патриотских друштава које су готово у свим земљама обичне и које се, као што је познато, измичу по правилу испод службене контроле [...].

Зато је Краљевска влада болно изненађена тврђењем да су и лица из Краљевине Србије учествовала у спреми атентата извршеног у Сарајеву. Одазивајући се пак захтеву Ц. и К. владе, Краљевска српска влада је вољ-

на изићи на сусрет и предати суду без разлике положаја и чина сваког свога грађанина за кога би се поднели докази да је учествовао у сарајевском злочину [...].

У случају да Царска краљевска влада не би била задовољна овим одговором, Краљевска српска влада, сматрајући да је у општем интересу не пренагљивати у решењу овог питања, спремна је као и увек примити мирно споразумевање на тај начин што би се то питање изнело на решење пред Међународни суд у Хагу или пред Велике силе [...].

3.4. Аустро-Угарска је једва чекала прилику да уништи мрску малу краљевину која се сувише понела после две победе у балканским ратовима, али и била крајње исцрпљена – економски и војно. Зато хитним потезом објављује Србији рат:

Гроф Леополд Бертхолд, аустроугарски министар иностраних дела, Николи Пашићу, председнику владе Краљевине Србије и министру иностраних дела:

У Бечу, 28. јула 1914.

Пошто Српска краљевска влада није дала повољан одговор на ноту коју јој је предао аустроугарски посланик у Београду 23. јула 1914, Царска и краљевска влада је принуђена да се сама побрине за заштиту својих права и интереса и да у овоме циљу прибегне сили оружја. Аустро-Угарска се сматра, дакле, од овог тренутка у рату са Србијом.

[Следи дипломатска преписка поводом аустријске објаве рата Србији, и сврставање европских држава на једну и другу страну.]

Краљ Црне Горе Никола: „Понос српскога народа не допушта да се иде даље у попуштању! Слатке су жртве за истину и независност Народа... Моји Црногорци су већ спремни на граници да падну за одбрану наше независности”.

Вилхелм II, немачки цар, покушава на страну Аустро-Угарске привући Русију, али цар Николај II одлучно стаје на страну „једног слабог народа”.

Енглеска и Француска такође се одлучују за српску страну.

3.5. Ништа што смо навели у овом поглављу не припада заправо ни науци ни књижевној уметности, већ простом приказу писмене документације о једном необичном времену. Мозаик који чине ти текстови могао би се окарактерисати као публицистички колаж, јер да би био сврстан у домен историјске науке, морао би бити снабдевен бар неким теоријским или сличним коментаром. Закључне речи којима писац окружује наведени део текста не би се могао сврстати ни у једну ни у другу сферу, а гласи:

3. августа 1914. Немачка је објавила рат Француској.
 4. августа 1914. Велика Британија је објавила рат Немачкој [...].
- Тако је почео Први светски рат.

Та документација, и њен штур коментар, могу код читаоца, сем обавештења о садржају, изазвати једино јаке емоције под притиском не-носних уцена једне велике силе учињене према народу раздељеном у две државе и немоћном да се супротстави делимичном ропству и претњи да се оно прошири на целокупну нацију. Та документација и тематски и по смислу врло је удаљена од слике којој припада на почетку нашег рада наведени догађај у једном српском селу. Тек накнадним тумачењем два комплекса обавештења – читалац је у ситуацији да их доведе у неку индиректну везу као делове истог историјског збивања, да их повеже у неку општу целину. У тој целини коју бисмо условно назвали историјом – писмена документација за предмет има нешто што би чинило 'високу историју' почетка Првог светског рата, док је пишчева слика онога што се десило у Прерову део 'приземне историје': патње и мученичког подношења ратне трагике која погађа породицу као основну ћелију друштва, појединца у позадини ратних збивања која се директно пројектују на сваког, као и малог колектива чији је говор шапат, а израз осећаја – уздах и јаук.

Укључењем у контекст поетског казивања, тзв. транслокацијом – смештањем у шири контекст – и трансвалуацијом – превредновањем (исп.: Симић 2001) – текст непоетског карактера добија опште обресе песничког казивања. Пратићемо излагање у следећем нашем поглављу да бисмо схватили тај процес.

4. Склапање разнородних компонената као поетизацијски поступак

4.1. Тек са погледом из угла трагедијом разореног живота народа постаје јасан и чулима ухватљив смисао новинских извештаја и дипломатске преписке. Међу њима су, како рекосмо горе, оживљене пројективне трансверзале које их обједињују у вишу смисаону целину. Тек дакле у светлу првонаведеног примера, који је део главнине романа, можемо акцептирати политичке и дипломатске изјаве као елементе поетског казивања.

Нећемо се више бавити полазним примерима, ма да би се о њима могло много више рећи. Узећемо у разматрање епистоларне и друге инсерте у првој глави *Времена смрти*, анализирати их, размотрити њихов положај у ширем контексту, и покушати да објаснимо њихов статус и улогу у композицији дела.

4.2. Сентиментални осећаји старог Аћима Катића према унуку, који ће – иако туђе крви – једини продужити његову лозу („Синко, шапну, да чује ту своју, само унуку Адаму изговарану реч. Он ће [...] и сахрану да му спреми, ко ће други. Вукашин, можда, ни тада неће доћи у своју кућу у Прерово”), нагло јачају кад стигне његово писмо са фронта. Старац га чита и читаће меша са изливима бриге и присних емоција према 'свом најближем'. Вербатолошки су пасажии саткани од наизменично сложених делова писма и старчевих брижних монолошких целина. Цео исечак уређен је као некакав жив разговор двоје учесника, пун дединих прекора и забринутих савета, и унукових безбрижних и хвалисавих утисака из ратних окршаја:

Здрав ми буди Деда и ти Оцо. Драган ми се у овом кркланцу много лепо снашао. Ви не верујете, али он је најмирнији коњ у пуку. Толико се уозбиљио за отаџбину и краља као да је трећепозивац.

Јуче у свануће јурнусмо у прву пуцњаву. Сложише пушке једна преко друге па митраљеџи заравнавају. Црно Деда. Зукће ли зукће. Жив нисам знаш колики је Драган мора да налети на стршљена.

Ти, несрећнице, да налетиши на стршљена. Ти!

[...] Прошле ноћи код села Липолиста ранише ми Драгана. Фала Богу само му је шрапнел расекао кожу на левој плећки.

Фала богу. Несрећнице, шашавко мој.

[...] Намазао сам рану машћу за ране и крв му престаде. На срећу беше се завршила та Церска битка за коју сте сигурно чули шта смо урадили. Ми се сада излежавамо близу Дрине и Драгану зарашћује рана [...]. Поздравите све који питају за мене. Ако Наталија не пита баш ме брига.

Ушај ли си се чвор завршио [...] боље да ти од Наталије појмиш нешто да ти нека курвештина заврши мозак [...].

4.3. Разноврсност састава текста појачава се и мења као у таласима, као плима и осека што доносе наизменично дубинске и површинске слојеве мора неједнаког састава, провидности и температуре на жало читаочеве пажње. И даље пратимо старог Аћима у таласима страха и мучнине, у вртлогу смрти којим је захваћено Прерово и цела Србија:

Са преровске цркве јави се мало звоно; придружише му се велика оглашавајући смрт мушкарца.

Не иди, Милунка. Седи мало са мном. Немој на кревет. Ходи поред мене. Како шта ћеш ми. Треба ми живо и душа. Осушен сам, а прокисла ми душа. Лепо седи. Сад никог немам [...] Кад се човеку све сурва и обурва, тада му је женско све. Увек је иста та проклета душа. Да си мало млађа, па да можеш, родила би ми ти до прве копње кукуруза. Него шта. Мора да

трајемо. Има да се рађамо и живимо. Видиш ли како редом секу и сатиру српско. Ђути, ћути.

Ситно плачући, она изиђе из собе. Не задржава је. Звона га раскивају и истањују у измаглице неких сећања. Одсутно зури у странице јучерашње непрочитане 'Политике':

Саопштење Врховне команде српске војске. Услед велике бројне надмоћности са којом је аустругарски непријатељ продро у нашу земљу, наше се трупе постепено повлаче да би примиле битку под што повољнијим околностима... Бугари траже Македонију [...]. Хоће ли Бугарска напасти Србију? [...] Чека се улазак Турске у рат [...]. Руси напредују [...]. Докле ће се ратовати?

Окружен смрћу и несрећом, страхотама које прете потпуним уништењем, старац налази духовне снаге да мисли о рађању, такорећи ускрснућу народа из пропасти пред којом се нашао. Но нас занима композиција, па ћемо бацити поглед на необичну варијацију текста из параграфа у параграф. Почетак чини објава смрти са убоге сеоске цркве; следи сцена из приватног живота; за њима следи опис сасвим личних реакција; да би се видик отворио на дневну штампу и преко ње на ситуацију на фронту. Писац успева повезати их танком нити догађања у тек слабо оцртаном простору на којем се узајамно пројектују тематски блокови, и сливају у јединствен смисаони ток.

4.4. На овоме месту приметимо измену квантитативних и квалитативних односа од којих је саткана композиција. Маса накнадно укључених туђих текстова у првом поглављу нагло копни и у другом уступа место монолошко-дијалошком саставу излагања. Излагања о приликама око избегле владе у Нишу, безглавих напора политичара да некако зауставе слом војске и крах државе. Та нам околност дозвољава да размотримо вербатолошку природу и функцију два типа међутекстовних комбинација. Размотрићемо изблиза један исечак из другог поглавља, разговор Николе Пашића, председника владе, и Вукашина Катића, вође опозиције, о начелима српске политике, о сталним недоумицама између Русије и Европе, које нас и данас прате:

Шта ћемо, Вукашине, с нашим државним и националним циљевима? Њих смо наследили као и земљу што нас храни. И у коју се сахрањујемо.

Наше државне и националне циљеве морамо прилагодити времену и условима, господине председниче. И себе њима да прилагодимо [...] – Једино је спорно по коју цену то да се постигне. И којим путем. Ми се у томе, по свему, разликујемо – застаје. Пашић спушта поглед и руке преда се. Не допада му се то што чује. – Желим да кажем, господине председниче, ми сада треба да мислимо на мир исто толико колико и на рат.

Како то мислиш, Вукашине?

Дошло је време кад мали народ више не сме да изгуби рат. Он само може да изгуби мир. – Неће више о томе. На Пашићевом лицу, сем укопане замишљености, ништа друго не примећује. И то је његова заседа. По одређеном плану саопштава чињенице и поставља питања [...].

Ауторове упадице врло су сиромашне и уграђене у реплике.

а) Уместо уводнице, дакле комуникацијске доминанте са ингеренцијама синтаксички доминирајућег елемента дискурзије, у првом случају имамо специфичне секвенце са статусом драмске дидаскалије, синтаксички дискретне у односу на реплику, без обзира на правописна решења: 'застаје. Пашић спушта поглед и руке преда се. Не допада му се то што чује'. Необичан правац кохезије.

б) У другом случају интерпункцијом је сугериран синтаксички потпуно ирелевантан однос делова: 'Неће више о томе. На Пашићевом лицу, сем укопане замишљености, ништа друго не примећује. И то је његова заседа. По одређеном плану саопштава чињенице и поставља питања [...]' – Али ова секвенца привлачи пажњу и из још једног разлога: ко 'неће више о томе', и чије су то речи? Кад боље промотримо ситуацију, испада да писац не каже то сам од себе, већ као да тумачи, боље: својим речима преноси Вукашинове мисли. Пред нама је сложена форма двострано мотивисана ауторовим речима и јунаковом мишљу – неки прелаз између управног и неуправног говора (уп. Ковачевић 2012: 13–38).

в) И крајња два исказа иста су по статусу са првим: 'И то је његова заседа. По одређеном плану саопштава чињенице и поставља питања' – и један и други израз су Вукашинових запажања, које аутор само језички формулише. Но средњи: 'На Пашићевом лицу, сем укопане замишљености, ништа друго не примећује' – таман је по мотивацији. Рекло би се да је то ауторова примедба, али не бисмо могли са сигурношћу устврдити да се не ради о Вукашиновом запажању.

г) Између интертекстовних и интратекстовних односа постоји читав палета прелазних нијанси.

4.5. Узећемо за анализу још почетак трећег поглавља, са обележеним цитатом и извором⁴, сасвим по угледу на научни текст:

Већ одавно је моћна Аустро-Угарска одлучила да смрви мали српски народ, народ демократски и заљубљен у слободу. Слободна Србија привлачи аустроугарске поданике српске расе, а уз то, испречила са на толико жељеном путу за Солун. Народ двојне монархије требало је припреми-

⁴ Ради се о чувеном тексту Арчибалда Рајса о злочиначким намерама и поступцима Аустро-Угарске према Србији и српском народу у Првом светском рату (Reiss 1915). – Преносимо само део.

ти на погубљење незгодног суседа. У том циљу аустро-угарска штампа, верно праћена немачком, отпочела је кампању сисетматског клеветања Срба. Читајући их, нема већих варвара нити гнуснијег народа од Срба. Вашљивци, лопови, краљоубице, ти грозни Срби су и крволоци. Својим заробљеницима одсецају носеве, уши, копају очи, ушкопљавају их [...]

Неверован документ који верно преводим са немачког почиње овако:

„K. und K. Korps Komando.

...Према таквом становништву погрешно би било показивати човечност и доброту срца; чак је и штетно [...].

Ово је написао аустријски генерал, представник владе која је хтела, као што знамо, да пошаље на губилиште огроман број људи на основу лажних докумената сачињених у њеном посланству у Београду [...].

Узели смо само онолико навода колико је потребно да разумемо принцип комбинације делова и склапање глобалне формације. Навод је склоп туђег текста и ауторовог коментара, таман по принципу како се склапа научни текст са цитатима из ранијих налаза и сопствених истраживања.

5. Закључне напомене

5.1. Довољно је грађе да би се из анализе могли извести релевантни закључци.

а) Комбинација цитираних пасажа и ауторских коментара заправо је текст састављен од разнородних делова – хетерономан. Друкчији је склоп састављен од дијалогских пасажа; иако интертекстуалан – по нечему се мора сматрати једнородним – хомономним. Наиме, и дијалог и монолог настају у начелу на лицу места: у стваралачком поступку пишем – резултат су развоја фабуле као јединственог система изражајних средстава.

б) Проста интерференција разнородних текстова је композициона појава *par excellence*. Цитатност пак по себи представља заправо прелазни тип. Основни њен облик – управни говор – заправо је хибридна конструкција која једним делом, обликом уводнице, залази у синтаксу, али другим делом, обликом допуне, чини типичан случај компоновања.

5.2. На крају, прегледом грађе утврдили смо, прво, да делови текста уклопљени у нову целину – узајамним пројектовањем производе јединствен смисао, нов у односу на своје састојке. И друго, да је Ћосић, изванредним маниром, у *Времену смрти* успео да транспонује непоетске елементе у целину поетске вредности високог ранга.

ИЗВОРИ

Ћосић, Добрица. *Време смрти 1*. Београд: Просвета, 1978. Шт.

ЛИТЕРАТУРА

- Бошковић, Радосав. *Одабрани чланци и расправе*. Титоград: ЦАНУ, 1978. Шт.
- Деретић, Јован. *Композиција 'Горској вијенца'*. Београд: Завод за издавање уџбеника, 1969. Шт.
- Јовановић Симић, Јелена. „О композицији текста са лингвистичког гледишта”. *Српски језик*. XXII. (2017): 75–93. Шт.
- Ковачевић, Милош. „О граматичко-стилистичком терминосистему туђег говора”. *Српски језик* XVII (2012): 13–38. Шт.
- Krešić, Stjepan. „Покушај интерпретације” (Предг.) у: *Fokner 1988*. Št.
- Милетић, Бранко. *Основи фонетике српској језика*. Београд, 1952. Шт.
- Reiss, Archibald Rudolph. *Comment les Austro-Hongrois ont fait la guerre en Serbie. Observations directes d'un neutre*. Paris: Armand Colin, 1915. Št.
- Симић, Радоје. *Лингвистика стила*. Никшић: Унирекс, 1993. Шт.
- Симић, Радоје. *Општа стилистика*. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика и Јасен, 2001. Шт.
- Симић, Радоје, и Јелена Јовановић. *Српска синтакса*. Београд: Филолошки факултет, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Јасен, 2002. Шт.
- Fokner, Robert Pen Voren. *Krik i bijes*. Zagreb: Globus, 1988. Št.

Jelena R. Jovanović Simić

ON THE COMPOSITION OF THE FIRST BOOK OF ĆOSIĆ'S
THE TIME OF DEATH

Summary

Starting from theoretical-methodological postulates of the theory of text, linguistics of composition and verbatology – the author explores the stylistic aspects of the composition, and tries to verify her theoretical findings in the analysis of the poetic text, while using the material from Ćosić's novel *Time of Death 1*.